

Nyutgivelse 2020

LOKALHISTORIE BIRKENES

Heftet var opprinnelig utgitt som et undervisningshefte for skolene i Birkenes kommune. Det er skrevet på nytt og bildene er skannet på nytt.
Red. Per Gunnar Knutson

TEINEFOSS

Tekst: Åsmund Knutson
Bilder: Johannes Agerbo

FORORD:

Dette heftet er et av flere i serien «Lokale ressurser i undervisningen» utgitt av Veiledningstjenesten ved Birkenes Skolestyrekontor. Heftet kom første gang i 1993.

Få endringer er foretatt.

Nyere opplysninger er tatt med i eget kapittel i slutten av heftet.

PGK

TEINEFOSS

Teinefoss er den nest nederste fossen i den 135 km lange Tovdalselva. Den ligger om lag 1,5 km ovenfor Flaksvann i Birkenes med gårdene Vestre Birkeland og Flakk på hver side av fossen. Fallhøyda er 9 meter. Den siste delen av fallet er et 4 meter loddrett stup. Fossen har to hovedløp med ei fjellnase mellom. Nedenfor fossen strømmer vannet i en stor virvel eller bakevje inn mot østre elvebredd. Den heter Støldalsia.

Om navnet står det i Norsk Stadnamleksikon: «Ordet er sammensatt av fiskeredskaperne teine og foss»

Tovdalselva har ikke utspringet sitt på høyfjellsvidda, så de største flommene kommer straks etter kraftige regnværsperioder og er gjerne kortvarige. Største og minste målte vannføring er 680 000 liter og 45 000 liter i sekundet.

Teinefossen skifter derfor fort utseende etter årstidene og været. Som døme på det kan nevnes året 1959. Da var fossen nesten tørrlagt i juli og august, men breddfull under storflommen 16. november samme år.

Nedenfor Teinefoss i juli 1959

Teinefoss 16. november 1959

Tømmerfløting

I Tovdalselva har det vært drevet tømmerfløting fra 1500-tallet og fram til 1980. Lastemengdene, som økte etter hvert, holdt seg lenge mellom 30 000 og 40 000 tylfter i året. Rekordene ble satt i 1924 med 55 000 tylfter.

For å få tømmeret til å flyte greit ned elva måtte mange hindringer ryddes vekk, og styreskjermer settes opp enkelte steder langs elvebreddene. Teinefoss var en slik hindring. Der floket ofte lasta seg sammen i en stor tømmerkase, mens andre stokker for ut av elva både ovenfor og nedenfor fossen. I Støldalsia samla tømmeret seg og dreiv rundt og rundt til stukkene etter hvert ble skjøvet opp på land like nedenfor evja.

Det ble derfor utført sprengningsarbeider i fossen og satt opp tre store steinskjermer, en på vestsida ovenfor fossen (1882), en over østre hovedløp (1882) og en på østre breidd nedenfor Støldalsia (1883). I skjermen på vestsida ble det laget to åpninger der vann og tømmer til sagbruk kunne tas inn. I skjermen over det østre hovedløpet ble det laget et hol, som kunne gi vann til en bedrift. Ei rist av jernstenger dekte åpningen, så tømmerstukkene ikke skulle sette seg fast i holet. Der var og satt ei luke som laksen kunne bruke, når den ville videre oppover elva.

Sagbruksdrift

Bruksretten til Teinefoss, både fossekraft og laksefiske, var delt mellom gårdene Vestre Birkeland (gnr 88) og Flakk (gnr 38), som lå på hver sin side av fossen.

På Flakk hadde Erik Munk, som var lensherre i Nedenes fra 1570 til 1586, bygd den første saga i Flakkefoss i 1572. Når den første saga i Teinefoss under gården Flakk ble bygd, er ikke kjent, men i 1762 fikk justisråd Søren Brinch kongelig bevilling til å bygge ei sag i Teinefoss med rett til årlig å skjære 6000 bord. Dette ble ikke kunngjort på Sand Ting før i 1782. Saga lå på vestsida av fossen, som da hørte til bruket Haugen (bnr6) på Flakk. Sagmesteren bodde i «Teinefosshuset».

Eieren av Haugen, kjøpmann Peder Engstjøn i Kristiansand, solgte i 1808 Teinefossheia (skyld 2 kalveskinn) til Christian Bendixen for 350 riksdaler. Det ble da bygd ei ny sag i Teinefoss uten bevilling ved siden av den gamle, og Bendixen fikk løyve til å bruke begge sagene. Men det var skipsreder og kaperreder Niels Moe i Kristiansand som eide sagene. Han solgte dem til Bendixen i 1811 på det vilkåret at «selgeren hvert år skulle motta 200 riksdaler av kjøperen så lenge han levde.»

Bendixen døde samme året, og enka solgte Teinefossheia med hus og herligheter og de to sagene til konsul Peder Isaacsen i Kristiansand. Han kjøpte samme året Ydrehus på den andre siden av elva for å sikre seg stemmerettigheter.

I nøds- og krigsåra fra 1807 til unionen med Sverige i 1814 kom mange store handelshus i økonomiske vanskeligheter, så eiendommer og bedrifter ble pantsatt eller bytta eier. Det gjaldt og konsul Isaacsen og sagene i Teinefoss. I 1823 kjøpte Daniel Tønnesen Teinefossheia med de to sagbruka for 801 spesidaler. De ble skyldsatt til 3 kalveskinn.

I 1850 kjøpte Diderik Hegermann fra Kristiansand Teinefossheia med hus og privilegerte sagbruk for 650 spesidaler. Han satte sagbruka i god stand og bygde stem i elva, så det ble lett å ta inn vann og tømmer til sagene.

Men stemmen var til så stor skade for laksefisket i Ydrehus at det førte til rettsak i 1854. Det endte med «Commissionsforlig mellem Diderik Hegermann og Enken Torborg Tellefsdatter» slik: Hegermann fikk rett til å sette en jernbolt til bomfeste på Torborgs eiendom (Ydrehus) og stemme når han trengte vann til sagbruka. Torborg kunne åpne stemmen, så laksen kunne komme fram, når sagene var stansa. Som vederlag skulle eieren av Ydrehus hvert år den 1. juli ha 2 spesidaler, som måtte hentes hos sagbrukseieren i Kristiansand.

Hegermann dreiv sagbruka til han overtok Boen Bruk i Tveit omkring 1860. Da solgte han dem til kjøpmann Danielsen i Lillesand, men beholdt selv Teinefossheia. I 1871 ble Teinefossheia sammen med Teinefoss utskilt fra hovedbruket Haugen på Flakk og fikk bruksnummer 7 skyld 2,22 mark i den nye matrikkelen.

I 1870 åra begynte det å gå rykter om at «noen rikfolk i Kristiania gikk med planer om kjøp av Teinefoss for anlegg av et tresliperi.» Slike planer virket så skremmende på Hegermann, som da eide en treforedlingsbedrift i Boen, at han ville hindre det. Han kjøpte derfor sagbruka i Teinefoss tilbake igjen og la ned drifta der i 1875, og lot bygningene råtne ned. Det var eiendomsretten til fossen han var ute etter.

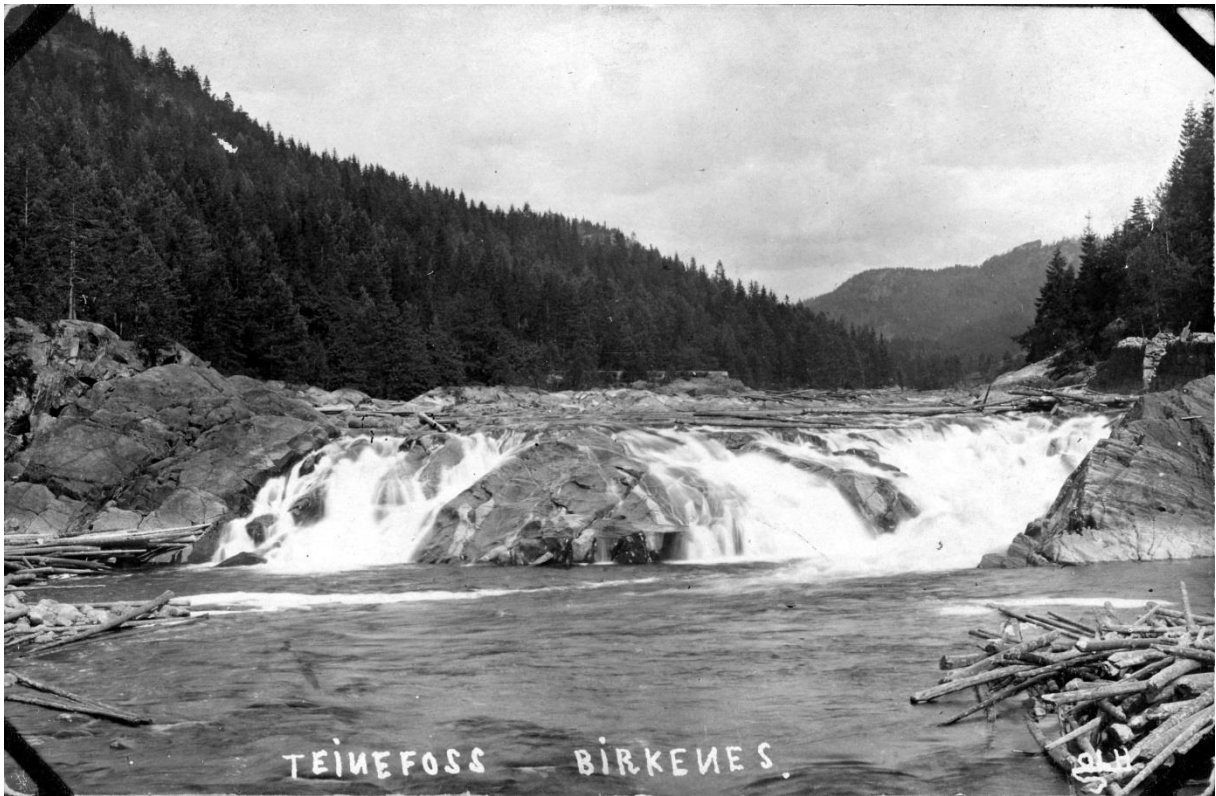
Det ble slutten på den om lag 200 års lange og livskraftige sagbruksdrifta i Teinefoss. Og livskraftig hadde virksomheten vært. Fra 1818 måtte det betales skatt av alle sagbruk i landet med 4 skilling pr tylft tømmer som ble skåret i løpet av et år. I 1834 var det 35 tømmerager i Birkenes. Av disse lå 5 av sagene på Flakk med 3 i Flakkefoss og 2 i Teinefoss. Skatten var fordelt slik det året:

Flakkefoss med Sag:	A 240 sk	B 200 sk	C 200 sk	=	640 skilling
Teinefoss med Sag:	I 360 sk	II 240 sk		=	600 skilling
Sum for alle sagene på Flakk:				=	1240 skilling
Sum for de 30 andre sagene i kommunen:				=	1124 skilling
Skatt for alle sagene i Birkenes:				=	2364 skilling

Disse tallene viser at det ble skåret nesten like mye tømmer på de to sagene i Teinefoss som på de tre i Flakkefoss, og at det ble skåret mer på de fem sagene på Flakk enn på alle de andre 30 sagene til sammen i resten av kommunen.

Området omkring Teinefoss

På østsida av Teinefoss var grunn- og vannrettigheter mer innfløkt enn på vestsida. Hovedgården Hauen på Vestre Birkeland var etter hvert blitt oppdelt i mange bruk med nye eiere, som hadde fått sine delrettigheter i Tovdalselva og Teinefoss.

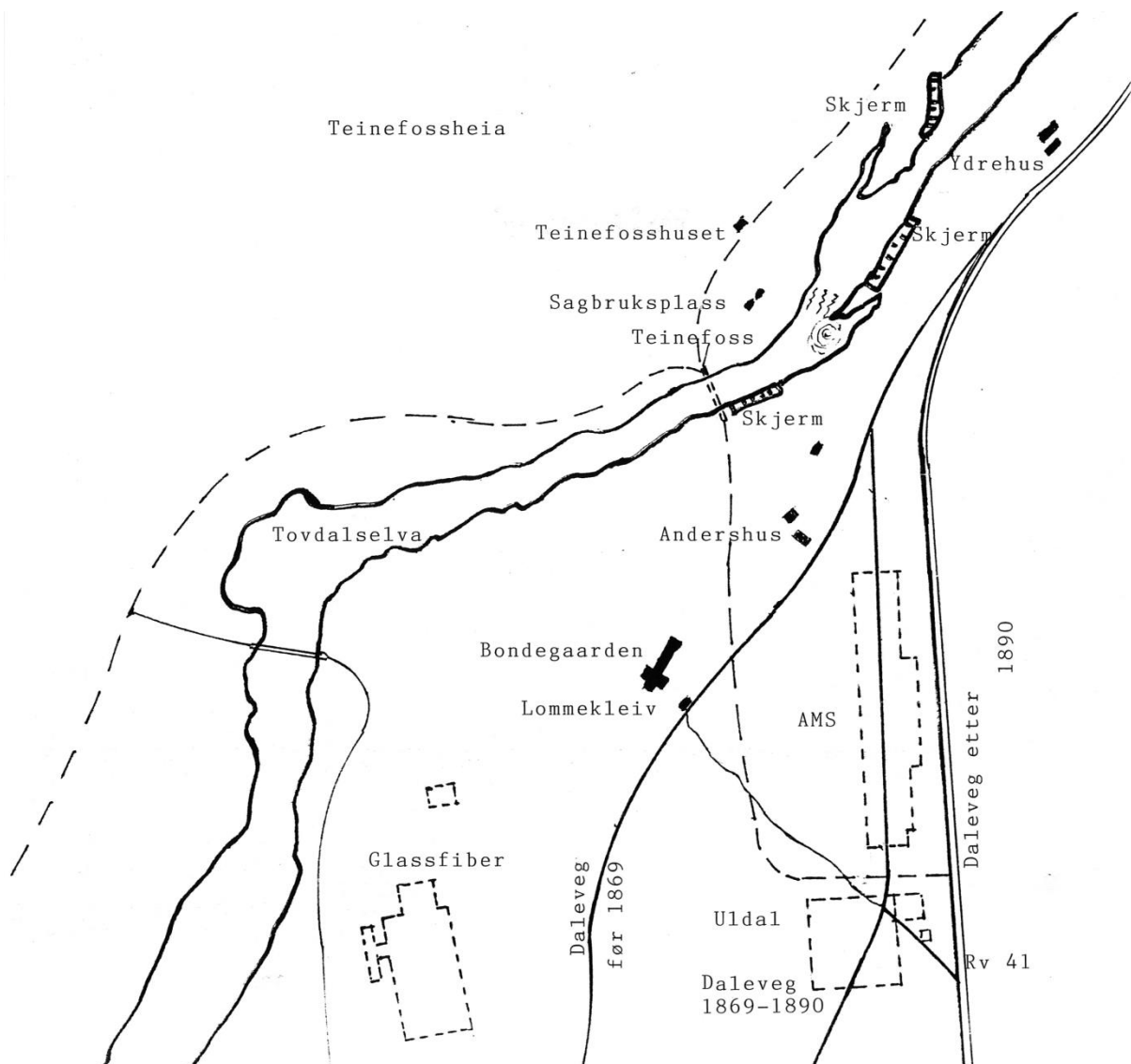
Gammelt postkort

Halvorshus, Ydrehus, Birkelandsmoen

Der lå og flere husmannsplasser langs elva ved den gamle Dalevegen. Noen var etter hvert blitt nedlagt, mens andre var frikjøpt: Halvorshus (Ydrehus, Birkelandsmoen), Andershus, Lommekleiv, Tuekarten og tre plasser i Tollenes.

Før 1869 gikk den gamle Dalevegen ned Lommekleiv til Tollenes og over Osen om lag 200 meter nedenfor dagens Osebru. Mellom 1869 og 1890 gikk den der AMS-senteret nå ligger (Scanflex) til vegdelet på Tuekarten (Pissemaurvollen) ved Uldals fabrikk. Hovedveien fortsatte rett fram til Havane og over den nye Osebrua, som ble bygd i 1869. Sideveien tok av til Birkeland. I 1890 kom den nye Dalevegen (RV41) bygd gjennom Birkeland og videre opp langs Tovdalselva. (Se kartskisse)

Andershus

Lommekleiv

Teinefosshuset

Kappestrid om fossen

Tolldirektør Iver Munthe Daae kom heim fra Kina i 1888 og fatta interesse for å bygge et tresliperi i Teinefoss. Han begynte straks å kjøpe opp grunn på østsida av Teinefoss og sikre seg rettigheter i fossen av grunneierne på Vestre Birkeland (gårdsnummer 88).

Samme året fikk han arvefestebrev og siden skjøte av Anders Andersen på Hauen (bnr 12) på en eiendom han kalte «Solstrand» (bnr 16 skyld 12 øre) med «Fiskeri samt Vandet i Teinefoss med Strandtomt og Veirett». Pris 500 kroner.

Samtidig fikk han arvefestebrev og siden skjøte av Anne Gurine Tønnesdatter på Ægra (bnr 18) på «Fiskeri samt Vandet i Teinefoss med Strandtomt og Veirett», og videre «at han var berettiget til efter Taxt at erholde kjøpt Parceller af Hovedeiendommen» (bnr 23 skyld 12 øre). Pris 1000 kroner.

Da brukseier Diderik Hegermann merka at I. M. Daae var interessert i Teinefoss, sikra han seg og i 1888 rettigheter i Teinefoss av Anders Andersen på Hauen. Og samtidig kjøpte han Ydrehus (bnr 14) for 2000 kroner for å sikre seg stemmeretten i elva ovenfor fossen.

Ved disse mottrekka greidde D. Hegermann å hindre utbygging av Teinefoss. I. M. Daae vendte seg da til brødrene Herlofsen i Arendal og fikk kjøpt rettighetene i Kaldvasselva. Han grunnla Kalvild Træsliberi i 1889 og slo seg ned på Kaldvell i Vestre Moland øst for Lillesand.

Men Daae hadde ikke gitt opp tanken på Teinefoss. Han nytta fremdeles alle høve til å sikre seg retter i fossen og eiendommer langs elva. I 1912 kjøpte han Andershus (bnr 20 skyld 37 øre) av Nils Huset. Det kosta 3000 kroner.

Vestre skjerm med åpninger for vann og tømmer

Brukseier L. Usterud i Kristiansand hadde kjøpt Anders Andersens eiendom på Hauen i 1899 og planta den til med skog på Birkelands Moner. I. M. Daae ba ham i 1915 om å få kjøpt et skogholt som tilleggsareal til Lomekleiv. Det fikk han. Holtet ble kalt «Topdalsbruket» (bnr 93, skyld14 øre).

I 1910 døde Diderik Hegermann, og vestsida av Teinefoss med Teinefossheia gikk over til sønnen Cay Hegermann. Han solgte både heia og fossen i 1915 til I. M. Daae og sønnen Lorentz Daae for 40 000 kroner. Fossen ble da skilt ut fra Teinefossheia med bnr 11 og skyld 1,00 mark.

Og så i 1917 kjøpte I. M. Daae Ydrehus med den viktige stemmeretten i elva for 15 000 kroner av Andreas Nilsen, som da eide gården. Nilsen flytta til hovedbruket på Hauen.

Da var endelig I. M. Daae kommet så langt at han kunne gå i gang med å bygge tresliperi i Teinefoss. Han ga i et svarbrev i 1919 til Fiskeristyret tillatelse til at det kunne bygges laksetrappet i fossen med følgende merknad: «Men denne ordning maa ske paa Grundlag af de bestaaende Forhold og under nøie Hensyntagen til den planlagte Udnyttelse af Fossen. Paa den østre side af Skjærmen skal Vandrør og Turbinanlægget ligge».

Det ser altså ut til at I. M. Daae i en alder av 74 år hadde kraft og livsmot til å gjennomføre bedriftsplanen sin med Teinefoss. Men det var nok for seint. Han hadde kjøpt vestsida av fossen sammen med sønnen Lorentz Daae og satt sin lit til hans støtte. Men Lorentz var mer interessert i skipsfart. Han hadde stiftet «Sørlandske Kystfart Aktielag» i 1912, og var flytta til Oslo. Der satt han som direktør i selskapet og som disponent for flere andre skipsselskaper.

Barnebarna til I. M. Daae, Claus og Ove Daae, hadde heller ikke sans for industribedrifter. Det var laksefiske i fossen de var opptatt av. Fem år senere døde Iver Munthe Daae.

Iver Munthe Daae med familie

Iver Munthe Daae var født i Bergen i 1845. Kona hette Sofie Augusta Segelke (1856-1936). I. M. Daae var tilsatt i Kina som tolltjenestemann i 20 år, de siste 10 åra som tolldirektør. For arbeidet sitt i Kina mottok han flere ordener og fikk fortjenstmedalje både av den kinesiske keiseren og av kong Oscar II av Sverige/Norge.

I 1888 kom han tilbake til Norge og slo seg ned på Kaldvell. Der grunnla han Kalvild Træsliberi og kjøpte opp jord og skog, så han ble eier av 120 mål jord og 30 000 mål skog. I 1907 solgte han fabrikken og eiendommene sine på Kaldvell og flytta til Oslo. Der døde han i 1924.

Sønnen Lorentz Daae (1876-1931) hadde ingeniørexamen fra London. Han ble tilsatt som bestyrer på A/S Kalvild Træsliberi i 1903, og var en av eierne fra 1907. Han solgte sin del i 1913. Sønnene hans het Claus og Ove Daae.

Datter til I. M. Daae hette Hanna Daae (f. 1883). Hun var utdanna Røde Kors søster og deltok både i vinterkrigen i Finland 1939 og i krigen i Norge i 1940. Fra 1942 til 1952 var hun alene Røde Kors søster for 300 fiskere på Sula i Trøndelag. For det arbeidet fikk hun Kongens Fortjenstmedalje.

I. M. Daae var onkel til brødrene Johannes og Justus Wiborg, som overtok bedriften på Kaldvell fra 1907. Kona til I. M. Daae og kona til Johannes Wiborg var søstre.

Bondegården

I jubileumsåret 1914 ble Norges grunnlov av 17. mai 1814 feira med pomp og prakt over hele landet. I Oslo var det tilstelninger både inne og ute, bl.a. med en bygningsutstilling på Frogner og et dyrskue på Frogner Stadion. På utstillingen sto et hus som kaltes «Bondegården», en slags fellesnevner for de to utstillingene. Huset skulle være en nøyaktig etterligning av et 200 års gammelt hus fra en bondegård i Østfold.

Etter utstillingen kjøpte Iver Munthe Daae huset. Han ville bruke det til sommervilla på Birkeland i nærheten av Teinefoss. Huset ble revet, og materialene nøyaktig merka og bundet sammen i passelige bunter. De ble sendt med kystbåten fra Oslo til Lillesand og videre med jernbanen til Birkeland. Den siste veistubben fra stasjonen til Lommekleiv ble de kjørt med hest.

Daae fikk en byggmester fra Kaldvell til å stå for reisinga av Bondegaarden. Andre fagfolk fikk han på Birkeland, bl.a. murer Abraham Berntsen, bygnings snekker Gunvald Tobiassen og maler Joakim Olsen. Huset ble reist sommeren 1915.

Bondegaarden. Bildet er tatt høsten 1993.

Bondegaarden ble plassert på en avsats nedenfor Teinefoss, der det var fritt utsyn nedover mot Flaksvann.

Det ble et nytt særtrekk i landskapsbildet omkring den vesle stasjonsgrenda Birkeland, da det store, vakre huset sto ferdig og kneiste som et lite eventyrslott oppå den flate haugen. Både unge og eldre la veien om Lommekleiv etter den dag for å se på «Villaen», som Bondegaarden helst ble kalt av bygdefolk.

I branntaksten 11. november 1926 ble huset beskrevet slik:

1. «Hovedbygning, på grunnmur fra 0,70 m til 0,75 m, av bindingsverk, bordkledd, malt og tegltek, 9,75 m lang, 12,25 m bred og 6,10 m høy til taket, innredet til 3 værelser og kjøkken, spiskammer og gang nede samt 4 lofter og gang ovenpå og dessuten øversteloft.

Fra gangen nede til gangen ovenpå fører trapper. Av værelsene er 6 trekt med papp og tapetsert, og 3 er panelt med høvlede og pløyde bord og malt. I loftet er innebygd kleskott og et badeværelse, og i spiskammeret og kjøkkenet er hyller og benk med skuffer. I bygningen er 22 dører hvorav 3 dobbelte, 16 vinduer hvorav 3 små, 7

kakkelovner og i kjøkkenet komfyr. Fra kjelleren er murt pipe, som går opp gjennom taket. I denne pipe utmunner rørene fra samtlige kakkelovner og komfyren.

Under bygningen er murt kjeller innredet til 1 rom. I bygningens søndre ende er tilbygget en veranda, hvori trapper til loftsgangen. Tilbygningen er 2,25 m lang, 4,50 m bred og 6,- m høy til taket på en 0,75 m høy grunnmur.

I bygningens nordre ende er tilbygget en bygning, 4,25 m lang, 1,70 m bred og 3,- m høy til taket på en 0,60 m høy grunnmur, innredet til spiserom i forbindelse med kjøkkenet.

2. Fløybygning av bindingsverk og i forbindelse med nr. 1, på 0,60 m høy grunnmur, bordkledd, malt og tegltek, 20 m lang, 7 m bred og 3 m høy til taket, innredet til bryggerhus, drengestue, lokum, hønsehus, vedskjul og gang. Ovenpå er tørkeloft. I bygningen er 8 dører og 11 vinduer.

I bryggerhuset er skorstein med pipe, som går opp gjennom taket. I denne pipe utmunner røret fra kakkelovnen i drengestuen. Under en del av bygningen er innmurt kjeller.»

Laksefiske

Fiskerettighetene i Teinefoss var goder som hørte til gårdene Vestre Birkeland (bnr 88) og Flakk (bnr 38) på hver sin side av fossen. De ble verdsatt som brøkdeler av hovedeiendommene. På disse gårdene gikk de samme historiene, som på gårder ved andre lakseelver, når tjenestefolk ble tilsatt. De gjorde krav på og ikke å få laks mer enn fem dager i uka. Fossen og elva var gode matkilder.

Iver Munthe Daae var interessert i laksefisket i Teinefoss og kjøpte opp fiskeretter av grunneierne etter hvert som han fikk tak i dem. I 1896 kjøpte han laksefiskeriet av Andreas Røstad på Dånes (bnr 19) for 100 kroner. Det var verdsatt til 1/112 av hele eiendommen, som hadde skyld 2,24 mark. Laksefisket ble da skilt ut med bnr 39 skyld 2 øre, og hovedbruket ble redusert til skyld 2,22 mark. (1/112 av 2,24 mark = 0,02 mark eller 2 øre).

Dette kjøpet ble ordna rett og greit, men gårddelinga på Vestre Birkeland var etter hvert blitt så innfløkt «at det er vanskelig og fylgje garddeling og eigartilhøve på garden», skriver forfatteren av Birkenes Bygdebok. Det kom og til å skape problemer for familien Daae.

Etter at I. M. Daae hadde sikra seg rettigheter i Teinefoss og kjøpt opp all grunn på østsida av fossen, regnet han med at han var eneeier av laksefisket. Stor var derfor overraskelsen da han fikk se utskriften til skyldfordelingsforretning av 16. september 1841, tinglyst 10. november 1841, for gårdsbruka til Nils A. Birkeland (bnr 1) og Olav N. Birkeland (bnr 4). Da hadde et bruk med skyld 13 1/8 kalveskinn blitt delt i to like store deler med skyld 6 9/16 kalveskinn på hvert av de nye bruka. Om fiskeretten var det skrevet slik: «Om Eiendommenes Anpart i Laksefiskeriet i Teinefoss i Topdals Elven benytter enhver av Bruges Eiene efter Skyld og Brug, og hver faar en Halvdel».

I. M. Daae var opptatt av å bli eneeier av Teinefoss med all fiskerett, og å sikre retten for sine etterkommere. Han hevdet derfor at de tidligere grunneierne hadde tapt

fiskeretten, fordi de ikke hadde protestert mot bygging av skjermen over østre løp i Teinefoss, og at fisket i laksekaret der hadde lagt nede i mange år. Og dessuten ville det være umulig «om alle Eiere til alle Tider løb omkring på min Grunn med Stang og andre Redskaber», skreiv han da til Nils A. og Olav N. Birkeland.

Claus Daae hadde samme syn på denne saken som bestefaren. Han skreiv til grunneierne at han ble nødt til å føre saka for en høyere rett «for å hindre at bygdens ungdom i fremtiden skal kunne hindre min sønn fra noget punkt på hans odelsgrunn, under det påskudd at en gammel bortfalt rettighet stadig er gjeldende».

Han besøkte Statsarkivet og fant skjøta, tinglyst 3. juni 1801, på den gården som ble delt i 1841. Der sto at eieren av gården eide 1/8 rettighet i laksefisket. De ville si at de to nye eierne fikk hver sin halvdel av 1/8, eller 1/16 rettighet hver. Han ba likevel om å få prøvd saka i Birkenes Forliksråd. Men der kunne de bare ta til etterretning det som sto i de tinglyste dokumentene, og saka ble henlagt.

Teinefoss sett fra brua. Skjermen over østre løp til høyre.

Fiskeritilsynet arbeidet med planer om å bygge laksetrapper i Teinefoss. Det godkjente I. M. Daae, og hadde et godt samarbeid med Ole A. Flaa, som var drivkrafta i det arbeidet. Planen som skulle gjennomføres i 1920 så slik ut:

«Anbringe to trapper i fjellpartiet på vestre side av det østre løp på vestre side av skjermen 3½ m lange, 3 m brede, 1½ m dype. Fra den øverste av disse to trapper lages en mere

sammenhengende renne til henimot styrten av fallet i dette løp. Den siste, øverste del av fossestyrten er så lite strid at laksen sannsynligvis vil kunne greie denne, uten ytterligere tillem্পninger». Kalkylen på dette arbeidet var 2300 kroner.

Laksefisket gikk for seg på flere måter. De tidligere eierne hadde bygd laksekar i det øverste løpet. Fangsten der ble delt mellom eierne etter størrelsen på fiskeretten. Hovfiske ble drevet både i hovedløpet og i øste løp. Stangfiske med mark, flue og sluk dreiv de med både i og nedenfor fossen.

Utenom eierne var det og andre som til sine tider fiska i Teinefoss. Kristian Ramsvik var en av dem. Han fiska for Daae, og brukte en klepp (krok) til å hukke laksen med, mens den sto i laksetrappa i hovedløpet. De andre fiskerne syntes det var en stygg sport, fordi en del laks ble skada uten at han fikk dem på land. Fangsten solgte han og leverte Daae halvparten av fortjenesten sammen med regningen. Den andre halvparten fikk han som betaling for fisket.

En del ungdommer lurte seg til å fiske i fossen og elva til de eventuelt ble jaget bort. Karl Madsen hadde ikke fiskeredskaper, så han prøvde å fange laksen i ei snare eller ei renneløkke på et tau. En dag mens han prøvde seg på en laks, som var i ferd med å svømme gjennom luka i skjermen over østre løp, kom elvehusbonden Kristian Hagestad forbi. Karl skvatt til og ville gjemme tauet, men Hagestad lo og sa: «Jeg har ingenting med dette å gjøre, men du kan sikkert ta all den fisk du kan klare å fange med den snara.»

Den ivrigste laksefiskeren var vel Anna Haakonsen, eller Haakonsanna, som hun ble kalt. Hun var enke med to døtre, og laksefiske var en av måtene å livberge seg på. Dag etter dag satt hun på den glatte fjellnasa i Teinefoss mellom de to hovedløpa og fiska. Ingen kunne finne på å hindre henne i det, enda hun ikke hadde noen fiskerett. En dag hadde hun fått så mange laks at hun ikke torde syne det for andre. Hun venta derfor til kvelden, før hun lurte seg heim gjennom skogen med fangsten.

Haakonsanna var driftig på andre måter og, så hun greide i 1912 å kjøpe huset hun bodde i. Det kosta 940 kroner og hette Granli (bnr 54). Det lå der den nederste eldreboligen i første rekke nedenfor Birkenesheimen nå ligger. (Strøget 142)

Laksefisket tok slutt for mange år siden. Den sure nedbøren over Sørlandet dreiv laksen bort fra Tovdalselva. Men mange fiskeinteresserte elvevenner arbeider med å få laksen tilbake igjen til sine gamle gyteplasser.

Sommerferie

Da Bondegarden var blitt reist igjen ved Lommekleiv i 1915, tilsatte I. M. Daae Johannes Tobiassen til vaktmester for eiendommen. Det gamle huset i Lommekleiv ble pusset opp og brukt til vaktmesterbustad. Det var ikke lagt inn vann i herskapshuset, så vaktmesteren måtte hente vann både til husholdningen og til baderommet i andre etasje i hovedbygget. Veien til brønnen var over 300 meter lang. Han måtte også ha tilsyn med laksefisket.

Det vekte alltid stor oppsikt blant barn og unge på Birkeland, når familien Daae kom på sommerferie. De hadde reist med kystbåten fra Oslo til Lillesand og videre med jernbanen

til Birkeland stasjon. Der sto vaktmesteren med handkjerra klar til å kjøre reisegodset for herskapet, herr og fru Daae, Lorentz og Hanna Daae og to tjenestepiker. Det var tydelig at de var vant med en annen livsstil enn bygdefolk på Birkeland.

De hadde og evne til å utnytte sin overklassestand til eget beste. Fru Daae hadde en gang glømt morgentøflene sine i lugaren på kystbåten, men merka det ikke før hun kom til Birkeland. Hun ringte da til driftsbestyreren for Lillesand- Flaksvandsbanen og spurte om han kunne få tak i dem. Driftsbestyreren ringte til Kristiansand og fikk tak i rette vedkommende, som fant tøflene i lugaren og fikk sendt dem med båten tilbake til Lillesand. Driftsbestyreren henta tøflene på båten og sendte dem med jernbanen til Birkeland. Som takk for hjelpa sendte herr Daae en laks med jernbanen til driftsbestyreren.

Fru Daae hadde alltid parasoll med blonder, som passa til kjolen, når hun og mannen tok en spasertur i bygda. Veien til sentrum var lang for det noe aldrende ekteparet, så de hadde fast kvilested på stabbesteina ved Grødebekk, en på hver side av veien der bekken rant gjennom stikkrenna. (Ved veien til Sykehjemmet).

«Nå kommer dei!» ropte barna. Og alle visste hvem «dei» var. Det samme skjedde på tilbaketuren. «Nå sidder dei på steinane igjen!» Og alle visste at «dei» var på vei tilbake til Sommervillaen sin i Lommekleiv.

Gunvald Tobiassen fikk i oppdrag av Daae og lage ei vedkasse. Han fikk småjentene sine til å bære den mellom seg opp til Villaen. Da de hadde satt kassa fra seg på golvet i kjøkkenet, fikk de ei stor sjokoladeplate hver, pynta med det norske flagget utenpå. Det ble et minne for livet. For hvem hadde vel vært i Villaen hos Daae og fått sjokolade med det norske flagget på! Ingen andre!

Familiene Johannes og Justus Wiborg ved Kalvild Træsliberi kom av og til på besøk til onkel Daae på Birkeland. Det vekte oppsikt når de kom kjørende i triller, trekt av staselige hester, med damer på setene i flotte kjoler og med fargerike parasoller i hendene.

En dag ble det riktig liv i den fredelige stasjonsbygda. Hanna Daae kom kjørende i sin egen lille kalesjebil med den rare fronten. Og det rareste av alt, Hanna styrte selv bilen. Det var nok første gang ei jente hadde kjørt bil på Birkeland. Dette hendte etter at familien Daae hadde solgt Bondegaarden og var slutta med å ta sommerferiene sine der. Etter stansen på Birkeland kjørte Hanna straks videre til Ussingshus ovenfor Årdalen for å hilse på Johannes Tobiassen med familie, som hun satte så stor pris på fra den tiden han hadde vært vaktmester i Lommekleiv.

Bondegaarden får ny eier

Da Iver Munthe Daae døde i 1924, beholdt arvingene bare Teinefoss med rettighetene i fossen og elva, og Andershus med Fiskerhytta. De andre eiendommene ble solgt: Teinefossheia til Tellef K. Flaa for 24 000 kroner, Ydrehus til Gunnar Flaa for 25 000 kroner og Bondegaarden til Aamund Stoveland for 20 000 kroner.

I skjøtta av 14. april 1925 fra Lorentz S. Daae til brukseier Aamund Stoveland står det at salget gjaldt Bondegaarden og de to bruka i Lommekleiv med tillegg av Topdalsbruket,

men ikke med laksefisket. Bondegaarden ble da skilt ut med bruksnummer 115 og fikk navnet Lommekleiv.

Aamund Stoveland hadde i 1924 reist bruket «Stoveland Sag og Høvleri» på Birkeland. Det sto der Otto Nessets Park nå ligger. (Strøget 125-127 omtrent). Det var bare i drift i seks år, fordi det brant ned til grunnen pinseaften 1930 og ble ikke bygd opp igjen. I 1940 solgte Stoveland høvleritomta til Otto Nesset, som bygde sagbruk der.

I 1955 skjøttet Aamund Stoveland alle bruka i Lommekleiv over til sønnen Petter Kjell Stoveland for 30 000 kroner. Han gikk sammen med Ivar Repstad i 1960 om å bygge og drive en betongvarefabrikk i Lommekleiv. Tomta ble skilt ut med bnr 261 Blokkgård for 8000 kroner.

Fra 1991 er det datter til Petter Kjell Stoveland, Møyfrid, og hennes mann Per Egil Terjesen som eier Lommekleiv.

Juvelen

En juvel er en slipt edelsten av høy verdi med en glitrende glans og et fint fargespill. Navnet betyr: Det som bringer glede.

Teinefoss er en slags juvel, slipt i 10 000 år av vannet i Tovdalselva. Den har gitt kraft til virksomhet og føde til folk gjennom mange hundre år.

Nå er det slutt med arbeidsliv og fiske, men fossen lever videre og skaper liv og glede på andre måter. Ungdommen har tatt den i bruk til badeplass. De svømmer i den store Støldalsia, stuper i de djupe jettegrytene og soler seg på det blankskurte fjellet midt i fossen.

For kunstmalere er Teinefoss et yndet motiv. Den blir malt og tegnet til alle årstider. Den er i ferd med å bli Birkelands edle varemerke: En glitrende, skummende foss i ei levende, blinkende elv i en grøderik, praktfull natur. En slik juvel er en stor rikdom for ei bygd.

Åsmund Knutson

Foto: Johannes Agerbo

Kilder: Statsarkivet i Kristiansand,

Birkenes Bygdebok,

Kalvild Tresliperi 1880-1980,

Gamle gårdsdokumenter fra Vestre Birkeland,

Gisle Guldal: Gamle sager i Birkenes,

Samtaler med eldre bygdefolk og andre.

TILLEGG

Nyere opplysninger

Det er nå, i 2020, gått nærmere 30 år siden historia om Teinefossen ble skrevet, og mye har skjedd siden da.

Miljøbevisstheten er på dagsorden, og en er kommet mye lenger med tiltak mot sur nedbør. I Tovdalselva er det bygd et stort, automatisk kalkingsanlegg i Fossane, og tilførselselver og bekker og små og store vassdrag i kommunen er blitt kalket for å få ned pH-verdien til et nivå som fisken kan leve i. Det har en lykket med, og fisken er kommet tilbake i vann og vassdrag. Også i Tovdalselva er laksen kommet tilbake etter å ha vært borte i mange år!

Utbedringer

I juni 2001 skreiv Agderposten at Nedre Tovdal Fiskelag ville bedre forholdene i Teinefossen for å lette fiskens gytevandring og sikre tilstrekkelig med gytefisk i hele den lakseførende stekningen i Tovdalselva. Direktoratet for Naturforvaltning og kommunen gikk sammen, og tiltak som ville koste 125 000 kroner ble foreslått.

Det eksisterte en gjennomgang for fisken via en ledemur for tømmer. Men fordi vannstanden varierer hele 2 meter mellom liten og stor vannføring i Tovdalselva, anbefalte direktoratets konsulent, Reidar Grande, at åpningen i muren ble senket og at det skulle støpes en betongmur eller reises en tømmervegg.

Videre anbefaltes det at det ble bygd en kum av tømmer eller betong nedstrøms eksisterende elveløp.

I tillegg til arbeidene ved muren, skulle det ryddes i nederste del av oppgangsrenna fra muren for å få en god tilknytning av vannstrømmen i renna mot fossefoten. Et mindre sideløp skulle stenges med en tømmervegg.

Disse tiltakene ble gjennomført. Men tiltakene viste seg å skape en del debatt, da de ble mer omfattende og forårsaket større inngrep enn en hadde sett for seg. Grunneier Oluf Lorentz Daae var lite begeistret for inngrepene, og mente bl.a. at den populære badeplassen ble rasert og måtte tilbakeføres til opprinnelig stand. Også friluftsfolk syntes inngrepene var overdådige og ødeleggende for badelivet, og ba om at noe måtte gjøres.

Noen uheldige inngrep i elva ble rettet på, og etter en del om og men ordnet alt seg på en god måte, så alle ble fornøyd. Og nå kunne laksen forsere fossen og komme videre oppover elva. I 2001 ble 200 000 lakserogn satt ut i Tovdalselva – mesteparten fra Kjevik og opp forbi Teinefossen. Det ble ikke registrert fiskedød som konsekvens av nedbøren. Elva var blitt friskmeldt og laksen var på vei tilbake.

Kommunen kjøper tilbake Teinefossen

I 2003 skriver Agderposten at grunneier Oluf Lorentz Daae har vist vilje til at folk kan benytte dette fine naturområdet, og har blant annet tillatt at det ble satt opp utedoer.

For å sikre at arealene fremdeles blir benyttet til friluftens formål, har han tilbudt å forhandle med Birkenes Kommune om salg av Teinefossen og fiskerettigheter og en del av arealet rundt.

Jon Dag Nyhaven tok initiativ overfor kommunen til å gå i forhandlinger med Daae, og det var også Nyhaven som tok kontakt med eier og var sentral i forhandlingene. Han var opptatt av Teinefossen som badeplass og at kommunen skulle få fiskerettigheter til elva. Ordfører Vestøl var svært glad for at Daae har stilt seg velvillig til salg av det verdifulle arealet. « – Det er ikke mange som har et så flott naturanlegg så tett opp til sentrum,» sier han, og viser til at Teinefossen er et yndet motiv for malere.

Miljørådgiver i Birkenes kommune, Anne Mette Hope, sier det er sjelden at grunneiere selger rettigheter til lakseelver. Oluf Lorentz Daae bor i Oslo og kunne ikke se noen egen anvendelse for Teinefossen. Derfor solgte han de 112 målene han eier i Tovdalselva. Forruten arealene solgte han også fiskerettigheter, rett til å ta ut stein og å demme opp elva. Birkenes kommune og Direktoratet for Naturforvaltning spleiset på kjøpesummen, som var 1,7 millioner kroner. Kommunen disponerer stedet, men brytes vilkårene, har direktoratet hjemmel for å gripe inn. «Eiendommen har vært i familiens eie i over 100 år. Likevel synes jeg ikke det er vemodig å selge fossen, for den kan jo ikke brukes til noe av meg privat», sier Daae i en kommentar til Agderposten i juni 2004.

Teinefossen er tilbake til folket!

8. juni 2004 arrangerte kommunen fest for å feire kjøpet av fossen. Folk gikk i tog med musikken i spissen fra Tobias Jorde til Teinefossen. Og der var det show med taler, bading, fising og elvepadling i fossen.

Både ordfører Vestøl, fylkesmann Sunde, grunneier Oluf Lorentz Daae og Odd Kjærem fra Direktoratet for Naturforvaltning var til stede, samt miljøavdeling og kulturavdeling i kommunen, fiskelaget, friluftinteresserte og en masse folk. Det ble en stor folkefest.

Nå kan fiskeinteresserte få fiskekort til kommunens område, som er mellom hengebrua på Flakk og Teinefossen, ved å henvende seg på Servicetorget til kommunen, og det er stor interesse for dette i laksesesongen.

I 2019 ble det i Tovdalselva fanget 784 laks, og mange av dem på kommunens område. En fabelaktig jobb er gjort av Nedre Tovdal Fiskelag og andre interesserte.

Badelivet blomstrer i Teinefossen om sommeren, og fossen er blitt en enda flottere og mer verdifull juvel enn den var. Og nå er Teinefossen folkets felleseie! Takk til de som fikk det til!

Vi er stolte av Teinefossen!

PGK